

Короткослівна відповідь Феодула... (1599—1601)

Вишенський Іван

КОРОТКОСЛІВНА ВІДПОВІДЬ ФЕОДУЛА¹, ЯКИЙ СКИТУЄ У СВЯТІЙ АФОНСЬКІЙ ГОРІ, НА БЕЗБОЖНЕ, НАКЛЕПНИЦЬКЕ, БРЕХЛИВЕ В ТЕПЕРІШНЬОМУ ВІЦІ ПО-ПОГАНСЬКОМУ, А НЕ ПО-ЄВАНГЕЛЬСЬКОМУ МУДРУЮЧЕ ПИСАННЯ ПЕТРА СКАРГИ ЩОДО ОПИСАНОГО ПОРЯДКУ І ЄДНОСТІ БОЖОГО КОСТЬОЛУ ПІД ОДНИМ ПАСТИРЕМ І ПРО ГРЕЦЬКЕ ТА РУСЬКЕ ВІДСТУПНИЦТВО ВІД ТІЄЇ ЄДНОСТІ

"Ваше ж слово хай буде стах, так", "ні, ні". А що більше над це, то те від лукавого"².

"Щоб більше не були ми малолітками, що хитаються й захоплюються від усякого вітру науки за людською оманю та за лукавством до хитрого блуду, щоб були ми правдомовні в любові і в усьому зростали в нього, а він — голова, Христос"³.

ПРАВОСЛАВНИМ ХРИСТИЯНАМ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ СХІДНІЙ ЦЕРКВІ, СИНАМ МАЛОЇ РУСІЇ В ГОСПОДІ РАДУВАТИСЯ!

Ознаймовую вашу милість, що від Александрії, за повелінням святійшого александрійського патріарха Мелетія, прислано на Святу гору списаний ієродияконом Ісааком Скаржин твір і звелено відповісти правдою супроти неправди, без байкослів'я, риторичних викрутасів. а просто, по-євангельському. Оскільки патріарх сам лядської мови не знає і біля себе таких людей, щоб переклали з лядської мови на еллінську не має, через те, відаючи, що байки й неправда, а не істина, є в тому Скаржиному писанні, послав його до мене на Святу гору і звелів тільки викрити неправду, а не бавитися суперечками, від яких ніякої не буває користі. Цьому повелінню я, либонь, через потребу ледве покоровився, оскільки його байки творять уважливій людині щодо бога велике сум'яття через мирський та єретичний дух і гублять тепло і любов до солодоців божої пам'яті. Однак, послухавши звелене мені від божого архієрея. І, палаючи більшою, ніж природна, любов'ю до вас, брати руського народу, і побоюючись, щоб десь не зав'яз у мережі того писання котрийсь із братів моєї улюбленої Русі (те писання і Скарга назвав "ловом") і не відступив од вічно живого бога, я прочитав, хоч і не солодко було, а бридко, ту складену Скаржину лжу, від смаку якої, воістину вам кажу, мало не виблював, дивуючись тій смертній отраві латинського мудрування, котру коли хто захоче споживати з осолодою, отруїться і нагло здохне від невір'я. Уже-бо і хвалився перед королем той ловець, мовлячи, що для того, вістити, трудився, милостивий королю, відновити ті книжки, які видав був сімнадцять років тому⁴, оскільки вичерпалися, бо вони, каже, великий пожиток у лові вчинили, тобто половили багатьох гідних із руського народу на вічну погибель. Там-таки і те виклав: тому ті книжки натепер вичерпалися, бо багатша Русь, викупивши їх, попалила.

Чи не бачиш, улюблений брате, євангельського проповідника, так званого єзуїту, що він на першому кроці кинув на руський народ фальш, брехню, заздрість та ворожнечу. А що ж можна далі почути правдешнього в тому писанні? Воістину правдиво сказав і не дав тому [істинного] писання, бо це є таємна й неправдива ловитва, а не істинна і явна правда й проповідь євангельської науки.

Хочу запитати тебе на цьому місці, проповідниче Христової науки: хто це з багатшої Русі попалив ті книжки, викупивши їх? Чому ж не називаєш? Хто тобі забороняє казати правду, чому утаюєш такий їхній лихий учинок, тобто книгопаління твоїх творів? Чи не бачиш, як брехнею

збуджуєш свого короля на гнів супроти руського народу? Чи така істинна проповідь на таємній вечері — від Іоанна: "Отче, заховай в ім'я своє їх, яких дав ти мені, щоб, як ми, єдині були"⁵, то тоді хай буде і Русь лжа! Збережи, господи, руський народ од латинської брехні, оскільки вона йде від лукавого! Про це досить.

Прочитавши те Скаржине писання, я зрозумів, що за дух йому шептав, коли писав він його. Не знаю, чи ваша милість пам'ятає ту історію про Єпіфанія Кіпрського⁶, який від одного юнака-оратора, що не міг слова перемогти молитвою, духа велемовного прогнав, і той юнак у простоті та невченості тоді показав себе, як простий мужичок. Отож той дух, виходячи з того чоловіка, кричав на Єпіфанія, кажучи: "Чи ти, виганяючи мене з моєї давно уфундованої оселі, знаєш, — мовив, — хто я такий?" Відповів Єпіфаній, не дозволяючи посилатися на боже ймення: хай скаже, хто ж він такий. Дух мовить: "Я, — вістить, — в Орігені-єретику⁷ жив і через мою вправність та злі підступи Оріген склав ті неправдиві книги". Не вірячи тому, Єпіфаній наказав духові: хай щось скаже із написаного в Орігенових книгах. Тоді лукавий дух почав по порядку, як можна швидко, читати Орігеновий твір про латинський чистець та інші ересі. Єпіфаній, слухаючи те, пізнав, що правду сказав той дух, котрий в єретику Орігені діяв, і прославив бога за звільнення юнака від того нестерпного ораторського велемовного, нечистого, диявольського духу. Отож, гадаємо, коли б був другий Єпіфаній, сильний у молитві, напевне б, і Скаргу, коли б той сам добровільно захотів, звільнив би від того недугу; тоді б пізнав Скарга, що за дух ту роботу неправдивого писання і наклепів його примусив складати. Але, бачу, немає достойного Єпіфанія, бо покорився тому духу з усім бажанням серця та думки і навки записав себе зі своїми єдиномудренними; бог же не примушує нікого силою, а дає змогу провадити цей вік, як людина сама того хоче. Згаданий же юнак не від науки, а від простоти був прихопив того духа, і через це його бог, як творіння своє, звільнив через чудотворця Єпіфанія. А тепер латинці з дитинства й до старості тієї вправності та неправдивого вчення навчаються, тому їх від того недугу і бог не звільнить, оскільки з роду в рід те своїм нащадкам передають і, один за одним із цього життя відходячи, як вічне дідицтво, передають цю мирську мудрість один одному і утверджують це упривілейованими заповідями. Але хай вони тим широким шляхом хитрості та неправдивої науки мандрують, як собі хочуть. Ви ж, благочестивий руський народе, мандруйте в цьому житті тісним євангельським шляхом, щоб досягнути широким просторів вічного життя й царства небесного, чого вас, господи, сподоби. Амінь!

Там отож, на тому всесвітньому позорищі всі станемо перед Христом і тоді за наслідком побачимо, хто буде ліпший — латина а чи греки з руссю. Хай нині латина по-фарисейському хвалиться, хай у багатстві зі згаданим багатцем багатиться, хай у славі князем віку цього виноситься, хай для розмноження земної честі та достоїнства з поганями шириться і множиться, а ми, православні, терпимо, а ми оганьблені, ми в нарузі й осміянні будемо, а ми утиснені, убогі й голодні, а ми смиряймося й принижуймося, а ми гіршими не станемо, хоч і змаліємо, але вдячно цей хрест несімо. Мало є доброго і мало тих, що спасуться, мало вибраних, і мало в кому спасіння хоче віднайтись. "Не лякайся, — каже, — черідко мала, бо сподобалося отцю вашому дати вам царство"⁸. І коли б нас на те стало, щоб ми суперечили тій неправді, латині відповідали і латину суперечкою перемогли — це нічого, жодного пожитку ані нам, ані їм не принесе, тільки заведе зваду й велику ворожнечу, бо латину і сам Христос, не тільки ми, не приведе у віру. Уже-бо до решти вони у тому невір'ї заматеріли, уже-бо до решти у світолюбності потонули, отож покиньмо їх рятувати і витягати з тієї світолюбної погібелі, щоб самим із ними не загрузнути й не потонути, як це сталося іншим єпископам — ви в цьому переконалися. Себе стережімо, про себе чинімо старання, щоб не бути потопленими в цьому віці й щоб вічно не загинути. А до того ж і Христос, і апостоли, а найбільше Павло, забороняючи нам суперечки про віру й закон з незціленими, не велять перлів своїх розсипати перед свиньми⁹. Павло ж до Тита й до корінфян каже так: "Вистерігайтесь нерозумних змагань, і родоводів, і спорів, і суперечок про закон, бо вони некорисні й марні"¹⁰ І "коли ж хто

сперечатися хоче — ми такого звичаю не маємо, ані церкви божі"¹¹, або: "Людини-єретика по першій та другій наставленні відраїкайся; знавши, що зіпсувався такий та грішить, і він сам себе засудив"¹². Іоанн Богослов каже: "Коли хто приходить до вас і цього вчення не приносить, не приймайте його, не радуйтеся йому і не розмовляйте" та інше. Досить нам того, коли ми правовірні й православні. Досить нам знати про себе і про своїх однодумців та ближніх! Тих утверджуймо і згадуємо через знання нашого православ'я писанням, наукою, друкуванням книг, училищами і задовольняймося від здобутків наших. А латину зовсім у всьому запишімо і не питаємо їх ні про що, як нібито мудрих; не слухаймо їхньої науки та неправдивого православ'я, бо вони на спокусу; так само і їхньої вправності не навчаймося для своєї науки й просвіти; не біймося їхньої влади й начальства; не дивуймося, що вони множаться і ширяться! Хай будуть вони, як є! Ми ж будемо перед їхніми очима, за Євангелієм, прості, дурні й незлобиви. Досить нам спасти себе самих. Однак, щоб не гадала латина, що ми не здатні розпізнати прицукрованої брехні їхнього солодкослів'я, по порядку ідучи через писання Скарги, почавши від передмови, зверненої до короля, і до третього розділу, де показує знаки, за якими пізнається правдива божа церква, вибравши головніші стовпи того фундаменту, супротивні духовному розуму його слова, поставлю їх перед ваші очі на плац, як голі й брудні перед євангельською та апостольською згодою, — ви-бо, православні християни і всілякий читальнику, дивлячись на них, розсудите, що то явна антихристова брехня, а не євангельська правда. По тому доручаємо вас господу богу.

ДО ВСЯКОГО ПРОЧИТАЛЬНИКА ЦЬОГО ПИСАННЯ

Чиню тобі таку першу осторогу, любий читальнику. Коли тобі трапиться читати інше писання, видане латинськими мудрецами супроти православних, розділи свою думку навпіл: одну частину поклади на розмисел писання, а другу на суд євангельської і апостольської науки. Коли речі будуть єднатися з євангельським розумом і коли згоджуватимуться, віруй і прийми, а коли ні, сміло можеш обплювати те писання — не согрішиш за те нітрохи. Окрім погодженого з апостольським та євангельським усяке складене писання — неправда. І ту воду розуміння випущено з тимчасового потоку, а не з джерела, що завжди тече; вона смердить болотом світолюбства і послано їй, щоб заражати ласих. Не дивися тільки на те, що солодко пишуть і виставляють солодкі слова, а дивися, чи сидить у них і чи має над ними зверхність правда. В латинців-бо існує звичай: вживаючи при тому мирської та поганської хитрості, так солодко і звабно говорити, писати і слово множити, покриваючи неправду і прикрашати його, що від їхніх упевнень мало хто втече. Усі бачили й бачать: хто гідний потоплення вічного, ті у тих мережах неправдивого православ'я їхнього в'язнуть. Таке вже їхнє ремесло: поганської науки байкослів'ям, ораціями, похвалами і смачним підхлібством зваблювати слабких розумом і темних. Від чого тікає й велить утікати? Від євангельської правди. І Павло, прихильник та поборник євангельських речей, каже: "Цьогосвітня-бо мудрість — у бога глупота".-"Бо царство боже не в слові, а в силі"¹³. І я колись у тій пробі був і латинського оратора слухав. Через те хочу тихо, покірливо нагадати (аби ви стереглися пильно таких медових слів, у яких живе трутизна), як латинський оратор, майстер (учитель) за достойністю сану, мав дружбу зі мною в Луцьку і не утаїв переді мною тілесної пожадливісті, якою був переможений, тобто він прагнув блуду від цнотливої дівичі і не міг досягти того собі поважками, оскільки був рябий. А як того досяг? Ото так, розкажу тобі: солодкими словами й бесідами звабив дівичю і при допомозі тієї словесної улесливості цноти дівичю таки збавив. А які слова він говорив згаданій дівичі при залицянні, коротко тобі нагадаю, уважно послухай! Почав дівичю називати сонцем, що вона світить, ніби воно, чудовістю краси; почав звати золотом та сріблом, що, мовляв, так у її лиці рум'яність з білістю цвіте! Почав звати каменем дорогим шанфіром (сапфір) і діамантом, що з'являє її променисте від крові обличчя; тими і більшими байками та брехнями розтопив, як масло, дівичю на блуд; вона ж хоч і побачила неподобство, була, однак, зловлена солодким підхлібством і згодилася стратити цноту. Хіба не явна то була брехня, бо та дівичя не була ні

сонцем, ні золотом, ні сріблом, ні каменем шанфіром і діамантом, а в крайньому разі малоумна, повірила тим смачним брехням і зав'язла у хвальному смаку срамослів'я, втопивши в ньому царючу думку. Тож її невільник-тіло слідує при потребі, куди веде мисленна воля: чи на добро, чи на зло. Так само й ти, улюблений читальнику, пильно стережися духу латинської мудрості, коли вони себе і своїх у власному писанні хвалять, підпирають красними байками зверхніх свідоцтв, а не плодами євангельськими, змащують богословним оцукренням широкотічні докази. Тоді вдайся для проби до Євангелія, де Христос каже: "По їхніх плодах ви пізнаєте їх"¹⁴ і "Не кожен, хто скаже до мене: "Господи, господи!" — увійде в царство небесне, але той, хто виконує волю отця мого, що на небі"¹⁵. Чи не бачиш, що не від самохвальних слів, але від творення волі отця небесного пізнається правдивий християнин і не в словах, а в силі учинку живе євангельська правда. Отож, тримаючись тієї проби, ти оті не від бога мирські слова ксьондза Скарги, зліплені для зваблення руського народу (їх я тобі коротко хочу показати в перших розділах), їхню брехню зможеш розпізнати, любий читальнику. Досить про це.

УСТУП З ПЕРЕДМОВИ КСЬОНДЗА СКАРГИ ДО КОРОЛЯ

Оскільки багатша Русь попала, викупивши, книжки, він уже звертається до короля, радить і схвалює, щоб руський народ був повернутий світською владою з православної віри у папство, показуючи йому обіцяний пожиток. А здійснити те може в такий спосіб: поламати вольності руського народу, а своє сумління та присягу; коли ж до латини не пристануть, то щоб руський народ не був допущений до жодної достоїнності й начальства.

Обдивись здоровим судом, любий читальнику, того так званого наслідувальника Ісусового життя, євангельського проповідника — чи правдиве таке Ісусове життя, чи не фальшива то наука й проповідь? Хіба це євангельська правда? Де таке в Євангелії і апостольській науці начитав, щоб брехати на християнина, навіть на жида й поганця? Хіба не сам Христос казав: "Ваше слово хай буде: "так, так" і "ні, ні". А що більше над це, то те від лукавого". Придивіться до першого зайвого слова того єзуїта, що багатша Русь книги його, викупивши, попала. А коли перше слово брехня і на брехні засноване, знайдеш і пізнаєш її всюди, переходячи повість, хоч вона під правду прикрашена, однак, де брехня, то брехню відчуєш і зрозумієш. То ж перша брехня: подає руського злочинця безіменне, каже тільки "багатша Русь", а хто — не знати. Друге: наклеп, що йде від заздрості й гніву на народ руський, чинить тому, що хоче опоганити його перед владою — ту брехню вигадав і без сорому, не можучи той гнів, що гніздиться в серці, утишити, устами його явно вимовив, як сказано в Євангелії: "Чим серце наповнене, те говорять уста"¹⁶. Третє: лихе сумління й убивча отрута гніву, що примушує світську владу приводити правовірних до латинства ґвалтом; на що жоден король з перших королів не смів важитися, те нині єзуїт на пожиток собі спокійно чинить у вольній землі, тобто безчестить королівське сумління, чинить замішання, неприязнь і лихослів'я від усіх посполитих людей супроти королівського стану, а ще учинить королю вічну погибель, бо той стане з доброї людини тираном. Так, правду сказав у своєму підхлібстві до короля, Скарго, звіщаючи, що держава переживає важкі часи і постали дивні люди в державі вашої королівської милості. О, воістину важкі часи. Це я тобі признаю, коли хочеш з правдивого короля зробити тирана! О, воістину дивні люди! Ти сам від усіх найдивніший, коли замість правда фондуєш у вольній землі неправду і на тому неправедному фундаменті замість миру ґвалт будуєш і тиранство. Спитай же його тут, любий читальнику, в такий спосіб: чи ж це твоя проповідь, єзуїте, коли брешеш; чи ж це у тебе проповідь. Скарго, коли силою і муками, а не покорою і лагідним приписом видираєш від мене правдиве спасіння і притягаєш до поганської згоди від тісного шляху, що веде до вічного життя; чи ж це правдива в тебе наука, єзуїте, що євангельську проповідь зміцнюєш світською владою і що не можеш досягти Євангелієм, те намагаєшся справити тиранством? І де ж ти в євангельській та апостольській науці знайшов таке й вичитав, щоб

учитель примушував приписом і порадою світську владу полонити й неволити вільних і свобідних? Хіба не сам Христос і його учні приводили до віри спершу добродійним прикладом, також терпінням, яке мала в собі, потім покірливим повчанням, а не бідотворенням, і з'явили, що саме цей ключ вони залишають учителям, щоб відчинити вхід до царства небесного? Сам Христос-бог таке сказав через Євангеліє тим, що тримаються апостольського сліду: "Це я вам заповідаю — щоб любили один одного ви! Коли вас світ ненавидить, знайте, що мене він зненавидів перше, як вас. Коли б ви зо світу були, то своє світ любив би. А що ви не зо світу, але я вас зо світу обрав, тому світ вас ненавидить. Пригадайте те слово, яке я вам сказав: "Раб не більший за пана свого". Як мене переслідували, то й вас переслідувати будуть; як слово моє зберігали, берегтимуть і ваше"¹⁷. І далі: "Прийде навіть година, коли кожен, хто вам смерть заподіє, то думатиме, ніби службу приносить він богу"¹⁸ та інше. Придивися пильно, єзуїте, чи не той-таки слід апостоли топтали, чи світ їх не зненавидів, чи не прогнані вони були і чи не вбиті? І чи не тому заповіли своїм намісникам та учням терпіти й узаконили за істину навіть смерть, окрім інших законів учення та заповіту про пильність та вірність, — те я ще оповім! Чи не бачиш, богомольцю й розумний читальнику, учення цього неправдивого латинського богослова, як він говорить і обхідним шляхом науку євангельську й апостольську проповіді минає й супротивно вчить? Не вчить він світську владу мукою Христовою, який за істину страждав, дивуватися і жахатися, наслідувати й покорятися заповідям Христовим; тих, що перебувають на високих начальственних місцях, не наставляє і не приводить до істини, але примушує звитяжити правду і згвалтувати євангельську проповідь. А розсудивши і побачивши це, пізнаєш і ту доконечну неправду, яку Скарга поклав у тій-таки передмові до короля про кількаразове відщепенство греків з руссю від латини. То вже є остання й конечна неправда і марнослів'я, що й сліпий може бачити, розмисливши, а коли не побачити, то почути може. Кого варто називати відщепенцем: чи того, котрий правди й науки євангельської нерушно тримається, чи того, хто від правди й науки євангельської відірвався, на правду й науку євангельську бреше, супротивно бореться й постає на неї? Чи не ясно всім розумним, що той є щирий брехун і відщепенець, котрий супроти правди воює, не тільки "так, так" і "ні, ні" говорить, але через лукавого зайве каже! Це він — те перше вмістилище великої брехні та відщепенства латинського, як тут увіч через нього самого я показав, і зветься він Петро Скарга. Збудеться на ньому слово Давида-пророка: "Він рова копав, і його викопав, і впав сам до ями, яку приготував"¹⁹, хоч гадав, що інші впадуть, але по правді своїм життям ту яму знайшов. Про це досить.

Розділ 1

Сказав Скарга: "Для спасіння треба спершу питати й довідуватися про правдиву божу церкву, а не про правдиве боже слово".

Наш розум. Ми так, православні, мудруємо, віруємо і сповідуємо: той, хто хоче, може спастися. По-перше, треба йому пізнати правдиву божу церкву, потім від церкви взяти розуміння бога, пошуком православної віри народитися й прийняти науку. Адже те джерело слова божого від святого духа ніде не є фундоване більше, тільки в церкві: тут-бо поставив спершу апостолів, пророків, пастирів і вчителів на діло служби, щоб створили і з'єднали частини Христового тіла. А коли хто не пізнає правдивої церкви, не може пізнати правдивої віри; а хто не пізнає віри — нерозумний і сліпий щодо правильного сповідання віри в отця, і сина, і святого духа, хоч би й наймудріший був у позверхніх та світських науках. Такий наш, православних, розум, думка і вирок про тих, котрі поза церквою перебувають: коли хто не наділений вірою в істинній церкві, той єретик і відщепенець, чужий вірі і не пізнає бога; він не буде з тими, котрі спасаються. Церква-бо — мати нам одвічна, від неї народжуємося через хрещення в трипостасне божество, від її сосців неосквернених і чистих наукою істинного богослов'я живимося, а коли хто погордує матір'ю, тобто церквою правдивої віри, той облудник, бо грішник безнадійний, відщепенець та

еретик, проклятий богом і відкинутий від материного спадку.

Розділ 2

Сказав Скарга: "Ніхто не може бути спасенний інакше, тільки в єдності церковній".

Наш розум. Ми, православні, так віруємо й сповідуємо, і на тому фундаменті церковної віри основуємо й кладемо своє спасіння: окрім церкви, немає місця і твердого та непорушного каменю; про кріпке зміцнення фундаменту віри й будовання євангельських заповідей Христос їм каже: "І я кажу тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою, і сили адові не переможуть її". А коли хто на цьому церковному камені не будує своє сумління віри, будь-яка будівля такого силами адовими буде розсипана й розорена, і вітрами та водами храмину, будовану на піщаному й неутвердженному фундаменті, до основи згублять і розкидають за господнім словом піднебесні лукаві духи. Церква є, як визначили святі, земне небо, образ і подоба горньому, небесному небу. А коли хто в земному небі, тобто в церковній згоді та єдності, не базується і не будує, той у небесному царстві й вічному мешканні вічного життя й поселення мати не може. Церква — це всіякого життя квітучий, багатоплідний і запашний рай. Отут посередині посаджене святим духом розумне дерево вічного життя, яке завжди родить плід віри — безсмертя, а хто його вірно й достойно споживає, смерті не уздрить вовіки. А коли хто в раї, тобто в церковній згоді та одностійстві не перебуває, такий не може споживати покрму дерева-життя, а коли тією живущою поживою не може оживлятися, такий уже побивається вічною смертю невір'я.

Так-бо судом декретував апостол Павло вдову, що жила розпутно, він писав до Тимофія, що та "живою померла"²⁰, тим більше це можна сказати, коли хтось не є в церкві і не перебуває у спільній любові, єдності, братерстві, не є спільником у прийнятті божественних, страшних тайн тіла і крові Христової, і не є одностійний у здоровому і чистому сповіданні правдивої, соборної, апостольської божественної церкви віри, такий воістину навіки помер живий, хоч і тілом рухається, ходить, але за ним іде назирці тілесна відома смерть; не та відома смерть, за Давидом, яка приходить до грішних, як сказано: "Зло безбожному смерть заподіє"²¹, але є ще — ох! — над ту відому лютіша, ота вічна, про яку Христос каже: "І не лякайтеся тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може, але бійтеся більше того, хто може й душу, й тіло вам занепасти в геєні"²². Та смерть люта і лютіша від лютої, бо хоче своє чадо від бога відлучити навічно у тьму кромішню, як сказав Ісая-пророк, мовлячи: "Хто буде нечестивий, не побачить слави господньої"²³. Та смерть люта, і в цьому житті з огляду на ту смерть ми повинні старатися, щоб не відпасти від божої слави: "Убогість є царство боже, і убогі візьмуть його", і "в усьому себе виявляймо як служителів божих, у великім терпінні, у скорботах, у бідах, у тіснотах", — каже Павло. А в якій спосіб старатися про це потрібно? По-перше, ґрунтуватися на правдивому сповіданні віри, в церкві оснувавшись, будуватися в ділах заповідями євангельського повеління, збудувавшись — здійснитися, тобто за істиною і за істиною готовим бути і смерть прийняти. Коли час покличе, і диявол своїх учнів та гонителів підійме супроти істини, тоді з'яви, від яких плодів ти істинно посаджений у церкві, без якої ніхто і ніяк не може готувати себе на спасіння, плоду не створить і життя вічного не дістане; коли захоче, хай би і тіло спалив і почав розмовляти земними і латинськими, навіть янгольськими мовами (починає кульгати латина, кажучи: "Хто не вчив по-латині, той дурний і темний"), марно й безоплатно трудиться такий, тінь гонить і на вітер надіється. На єдності-бо церковній засновано кожен догмат, віра тут царює, надія навчає, смирення тут збільшує весь добродійний собор, тут Давид-співець приспіває синам церкви, граючи духом: "Це яке добре та гарне яке, щоб жити братам однокупно"²⁴ і Дамаскін²⁵:

"На це-бо господь обіцяє вічне життя". О блаженна купино, о всечесне братство, о преславна єдносте, хто від тебе відлучається, хто від тебе відвертається, хто від тебе утікає, хто супроти

тебе бореться, бреше, гудить, хто тебе ненавидить і тобою брідить, хай буде проклятий нині і на майбутній вік. Амінь.

Розділ 3

Сказав Скарга: "По чому можна пізнати правдиву божу церкву і які найповніші її знаки?"

Попередня відомість. Від цього третього розділу і до останнього дивися, розсудний глядачу, що буде латинський проповідник Скарга і який рід він ухикував, загрожуючи миролюбній Русі. Коли не можеш бистрим оком розмислу уздріти, я тобі коротко про всі ті так звані роди звідомлю чи поясню у притчах.

Будування того роду таке: буде Скарга Вавілон — Рим; ставить і йменує Навуходносором польського короля; Навуходносор ставить вище своєї достойності живого ідола — папу, посилає єзуїтів-проповідників, аби всі поклонилися папі. Князі й пани руські, почувши повеління царя, а найбільше писк, шум, крик, лики (церковні хори), свирілі, гуслі, тимпани (барабан; ударний музичний інструмент) і всю музику розкоші цього світу, поклонилися папі. Три отроки єрусалимського полону²⁶, убогі русинці, поклонитися не захотіли, кажучи; "Живий господь бог наш, ним створені ми були, живемо й рухаємося. Ідоліві поклонитися не хочемо і богові земному більше, як небесному, не служитимемо". Тоді роз'ярився Навуходносор, король польський, велить розпалити піч бід, скорботи, гоніння і всіляких лютих доук на трьох отроків — рештки народу руського, щоб досягти цими бідами, аби поклонилися ідолу. Я ж тут, ставши із Златоустим, вас, рештки народу руського, підтримую: "Хай вас не зможуть укинути! А як укинуті, перетерпіте піч лютих бід, тоді побачите тих, хто вкидає, у горінні, а себе — у спасінні; тоді відчуєте прохолоду і пришестя янголове, і проповідники-єзуїти щезнуть, а цар Навуходносор поганьбитися і піде поклонитися істинному богові". Отакий порядок усіх тих розділів, які виліпив Скарга. Однак на той третій розділ і без притчі, суще на суще відповім, з чого збагнете ту споруду всієї Скаржиної книги: вона є тінь і вітер неправди, а не суцця непорушно тверда істина.

Розділ 4

Сказав Скарга: "По чому правдиву божу церкву можна пізнати і які найповніші її знаки?" Тут показує, що римський костьол правдивий, приводить знаки для підкріплення тієї правди, що римський костьол таки правдивий. Ото перше: від визнання віри Нікейського собору: "Вірую в єдиного бога", відділяючись од єретицтв, самовигаданих сект, нововинайдених вір і новозваних начальників віри, які швидко процвітають і скоро пригасають, не відзначаються твердістю мудрування, частократ переминюються і в розумінні не погоджуються самі з собою. А римський костьол, тих усіх викривлень та хвороб єретичних уникнувши, стоїть на доброму й непорушному фундаменті правовір'я. Приводить він і знак, що латинський костьол стоїть під єдиним будівничим, владарем і шафарем (управитель) науки й роду земного розуміння та згоди при нероздільному слові визнання віри і в повному розумінні спасіння для всіх душ. Приводить він і знак, що Христове слово Петру: "І кажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою і сили адові не переможуть її" має гніздо в римському костьолі і через те відбувається в народах розширення римського костьолу. Приводить знак, що всі віри згасли і зникають, тільки римський костьол зі своєю вірою стоїть, бо фундований на апостольській науці та визнанні. Отаке сказав єзуїт у тому розділі про правдивий римський костьол та його знаки.

Тепер я говоритиму від імені східної церкви православних християн. Стань-но тут, судде-читальнику, посередині між нами і дивися оком чистої мислі і розмірковуй, як я правду говоритиму. Безспірно хочу оголосити, що в Скаржиних реченнях є правда, а що неправда. Він

каже про пізнання правдивої церкви, по чому її пізнавати за правдиву і від яких знаків. Ти чув уже, що римський костюль іменується правдивим за тими знаками, які тут назвав, тобто від визнання віри Нікейського собору; від того, що вільний од єретичних наук і від несталості, через єдиновладдя папи і узгодженість по всіх краях латинського послушенства; від першого фундаменту — Христа, що на ньому обіцяв будувати церкву; від розширення римської науки по цілому світі; від того, що всі віри впали, тільки римська стоїть. І ще залишилися деякі знаки в інших розділах, які проголосив Скарга на пізнання правдивості римського костюля, але нам досить і цими пізнати, чи він правдивий, і на ці знаки з'явити істину, а не неправду.

На те Скарзі так відповідаю. Треба правдиву церкву правдивої віри не по тих знаках пізнавати, ксьондзе Скарго, які ти назвав, а по інших, по тих, які я тобі хочу перелічити. Ось вони, правдиві знаки правдивої церкви, дивися й міркуй, мудрий читальнику.

Ось 1-й знак. Належить правдивій Христовій церкві бути в безнастанній боротьбі з дияволом і з духами злоби та з людьми, що йому служать, як свідчить апостол Павло; він-бо, бачачи піднебесних духів, тобто лукавих бісів, що невсипуще воюють супроти правдивої віри істинних християн і в боротьбі не спочивають, утверджує й навчає нас, у який спосіб із ними боротися та воювати, якою бронєю і як озброюватися, досягати його й перемагати. Звичай, закон і науку Павло нам явно показує, зображає і наводить, пишучи так до ефесян: "Нарешті, мої брати, зміцнюйтеся господом та могутністю сили його! Зодягніться в повну божу зброю, щоб могли ви стати проти хитрощів диявольських. Бо ми не маємо боротьби проти крові та тіла, але проти початків, проти влади, проти світоправителів цієї темряви, проти піднебесних духів злоби. Через це візьміть повну божу зброю, щоб могли ви дати опір дня злого і, все виконавши, витримати. Отже, стійте, підперезавши стегна свої правдою, і зодягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовість Євангелія миру. А найбільше над усе візьміть щита віри, яким зможете погасити всі огненні стріли лукавого. Візьміть і шолома спасіння, і меч духовного, яким є слово боже"²⁷. Отже, перший знак правдивої божої церкви: безнастанна за неї боротьба супроти лукавих духів і знаків людей, які їм наслідують.

Знак 2. Належить божій правдивій церкві бути переслідуваною від латинських слуг, але перемогти себе не повинна дати, хай би і смерть у тій війні мала прилучитися. Христос каже: "Раб не більший за пана свого; коли мене проженуть, то й вас проженуть"²⁸ та інше. І знову-таки: "Оце я сказав вам, щоб ви не спокусилися. Вас виженуть із синагог, прийде навіть година, коли кожен, хто вам смерть заповідіє, то думатиме, ніби службу приносить він богові. А це вам учинять, бо вони не пізнали ні отця, ні мене"²⁹. Павло до Тимофія сказав: "Та й усі, хто хоче жити побожно у Христі Ісусі, будуть переслідувані; а люди лихі та дурисвіти матимуть успіх у злому, зводячи і зведені будучи"³⁰.

Знак 3. Належить правдивій Христовій церкві в останні часи цього віку у змаління приходити через перемогу мирського князя і через велике число відірваних ним, тих, хто годився б йому на службу. Христос сказав: "Увійходьте тісними ворітьми, бо просторі ворота й широка дорога, що веде до погибелі — і нею багато хто ходить. Бо тісні ті ворота і вузька та дорога, що веде до життя — і мало таких, що знаходять її"³¹. І далі: "Молися, щоб бути малим: бідне-бо є блага". І знову: "Не лякайся, черідко мала, бо сподобалося отцю вашому дати вам царство".

Знак 4. Належить, щоб правдиву Христову церкву ненавидів світ і ті, що служать мирському князю. Христос сказав: "І за ім'я моє будуть усі вас ненавидіти"³². І "коли б ви зо світу були, то своє світ любив би. А що ви не зо світу, але я вас зо світу обрав, тому світ вас ненавидить".

Знак 5. Належить правдивій божій церкві хрест носити й убогість любити. Христос сказав: "Хто хоче за мною іти, хай відречеться себе і візьме хрест свій і послідує за мною", і "хто кохає душу свою, той погубить її; хто ж ненавидить душу свою на цім світі — збереже її в вічне життя"³³. І,

коли хочеш досконалий бути, "Іди розпродай, що маєш, та вбогим роздай — і матимеш скарб ти на небі!"³⁴, і "хто не відречеться себе і своїх, не може бути моїм учнем"³⁵.

Знак 6. Належить правдивій божій церкві бути супроти мирської премудрості дурною і нехитрою, в усьому невправною. Павло сказав: "Бо Христос не послав мене, щоб хрестити, а звіщати євангеліє, і то не в мудрості слова, щоб безсилим не став хрест Христа. Бо ж слово про хреста тим, що гинуть, — то глупота, а для нас, що спасаємось, — сила божа! Бо написано: "Я погублю мудрість премудрих, а розум розумних відкину!" Де мудрий? Де книжник? Де дослідувач віку цього? Хіба бог мудрість світу цього не змінив на глупоту? Через те ж, що світ мудрістю не зрозумів бога в мудрості божій, то богові вгодно було спасти віруючих через дурість проповіді. Бо й іудеї жадають ознак, і греки пошукують мудрості, а ми проповідуємо Христа розп'ятого, — для іудеїв згіршення, а для греків — безумство, а для самих покликаних іудеїв та греків — Христа, божу силу та божу мудрість! Бо боже й немудре — розумніше воно від людей, а боже немічне — сильніше воно від людей! Дивіться-бо, браття, на ваших покликаних, що небагато хто мудрі за тілом, небагато хто сильні, небагато хто шляхетні. Але бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих, і немічне світу бог вибрав, щоб засоромити сильне, і простих світу, і погорджених, і незначних вибрав бог, щоб значне знівечити, так щоб не хвалилося перед богом жодне тіло. А з нього ви в Христі Ісусі, що став нам премудрістю від бога, праведністю ж і освяченням, і відкупленням, щоб було як написано: "Хто хвалиться, нехай хвалиться господом!"³⁶, і "хай не зводить ніхто сам себе. Як кому з вас здасться, що він мудрий у цім віці, нехай стане нерозумним, щоб бути премудрим. Цьогосвітня бо мудрість — у бога глупота"³⁷

Знак 7. Належить правдивій божій церкві всюди в собі множити ті нижчеперелічені плоди, і ті овочі родити явним учинком і прикрашатися тим блаженством, яким ублажив Христос тих, котрі захотіли бути його учнями, кажучи: "Блаженні вбогі духом, бо їхнє царство небесне. Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені. Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони. Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть. Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть. Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити бога. Блаженні миротворці, бо вони синами божими стануть. Блаженні вигнані за правду, бо їхнє царство небесне. Блаженні ви, як ганьбити і гнати вас будуть і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе рада мене. Радійте й веселіться — нагорода-бо ваша велика на небесах"³⁸. Ті зрілі плоди в божій правдивій церкві мають родитися, і за такими вищеперечисленими знаками і нижчезображеними плодами повинна пізнаватися правдива божа церква.

Таке сказано про знаки, котрими пізнається божа церква.

Тепер говоритиму, хто в тій церкві і які роди знаходяться, і покажу те самими знаками і явним відомим свідоцтвом. У тій церкві гніздяться і засновані всі роди, які звуться правовірними і православними християнами східної віри, тобто греки, русь та всі інші народи, які сидять під титулом східної віри і того православного імені, які тримаються розсудного мудрування і визнання Нікейського собору, що їх було складено від соборної апостольської церкви, тримаються віри, закону, й порядку, і науки соборної апостольської церкви. А щоб ти увірився в тому через подані знаки, що те, а не інше, є істиною в правдивій Христовій церкві, покажу тобі коротко.

Знак 1. Князь цього світу, диявол, зі своїми військами, повітряними і земними, йому підлеглими, бореться так нагло і ґвалтовно з православними східної віри, що вже ледве певна частина в православній вірі з-поміж родів, які сповідають східну віру, лишилася. Він звабив їх своєю хитрістю й ремеслом мирського й поганського мудрування, зманив, примусив, ошукавши, полюбити цей дочасний вік, як то явно можеш пізнати й побачити в Лядській землі на відступниках від православної віри — князях та руських панах із так званими духовними, по-

тілесному мудруючими, єпископами. Інших, простіших, той-таки майстер-диявол через органи своєї влади, силою, муками і розмаїтими бідами відірвавши від православної віри, справив, щоб ішли широкою і просторою дорогою і зігнав та з'єднав усіх у свою погибельну вівчарню.

З н а к 2. Православні східної віри є невірниками в цьому світі, були-бо невірниками Христос-господь зі своїми учнями. Він сказав: "Моє царство не зо світу цього" і повелів Петру давати данину світській владі, а тим, що прагнуть сидіти на почесному місці, сказав: "Хто шукає честі, влади і насильства — ті поганський образ носять. Поміж вас, моїх учнів, хай царює смирення. Хто хоче бути великий, хай буде малий, а хто хоче бути перший, хай буде останній"³⁹.

Знак 3. Всі, що служать цьому світу, ненавидять православних, отож ті обтяжені бідами, як сказано: "І за ім'я моє будуть усі вас ненавидіти".

Знак 4. Православні у цьому світі в усьому убогі й ідуть у цей Христовий та апостольський слід.

Знак 5. Православні східної віри на мирську мудрість убогі й бідні, бо убогий на мирську мудрість був і Христос зі своїми учнями і на запитання Пілата: "Чи ти цар іудейський?" не великі орації заводив, а тільки мовив: "Ти кажеш"⁴⁰.

Знак 6. Православні східної віри від усіх народів, що служать мирському князю, завжди терплять переслідування, огудники їх ганять, брешуть на них, сміються з них, лають, безчестя наводять, гонять, б'ють, мучать і вбивають їх; те явно може всяк побачити, що ніхто інший, тільки православні східної віри, починаючи від Христа, після апостолів і донині тримаються того сліду і статечно без найменшого вагання з роду в рід несуть той хрест Христовий і через це знаходяться в православній Христовій церкві, не наслідуючи [мирських] справ. Ось що сказано, чим божа церква праведна, які її знаки і хто нині в православній церкві пробуває.

Тепер коротко висловлюся супроти правдивого, як каже Скарга, римського костьола і тих його знаків, які велить він визнати за правдиві. І хочу небагатьма словами самими Скаржиними знаками показати, що римський костюл неправдивий, а глибоко брехливий, що його з тієї неправдивої глибини вовіки ніхто не візьме, що на вселенському позорищі Христового суду схоче всім оголитися на сором і вічний докір брехлива його хвала, що нібито є праведна; а нині знову вона хвалиться й перехваляється.

Сказав Скарга: є такі знаки правдивого костьола римського, що, по-перше, римський костюл незмінне стоїть на визнанні Нікейської віри. То є щира правда, але й усім відома брехня. Перелічи літа від Першого Нікейського собору до семи соборів і від семи соборів до перетлумачення віри Нікейського собору⁴¹, скільки віків минуло, коли не були ще відщеплені й відірвані від соборної апостольської церкви і коли ще одностайно мудрували із східними християнами. А тоді латинський рід із обоготвореними папами вигадав собі віру про святий дух, який виходить і від сина, та інші єресі, як опріснок, пургаторіум і тому подібні байкомудрування в своєму неправдивому костюлі, за що їм святі отці, відшукавши, почали нагадувати й повчати, бажаючи очистити їх од семисоборного прокляття за переінакшення нікейської віри. А коли їх у тому непохитних та гордих побачили, тоді їх від соборної церкви, як гнилий орган од здорового тіла, відсікли й прокляли — про це знайдеш, улюблений читальнику, щиро написане у грецьких літописцях, які перекладено з грецької на словенську мову, де пізнаєш достатньо час і спосіб латинського відщепенства й осіб, через яких те переінакшення у вірі чинилося. Отож на тому вже написаному не бачу потреби гаяти час. Буду тільки волати про цю неправду, дивуючись безсоромності згаданого проповідника Ісусового життя і то в такий спосіб. Чи такий правдивий твій костюл, єзуїте, коли від свого костьола брехню виносиш і хвалишся, що незмінне тримаєшся визнання віри Нікейського собору? Чи не віриш Христу, що зайве від "так, так" і "ні, ні" йде від лукавого? Чому ж, полишивши "так, так" і

"ні, ні" від лукавого, хочеш покрити брехливою правдою свій костюл і ті брехні, що панують всередині його? Кажеш, що по тому можна визнати за правдивий римський костюл, бо стоїть на нікейському визнанні віри? А коли на нікейському визнанні віри стоїть, чому ж не погоджується з православними східними християнами нікейської ж таки віри? Котрі бояться того собі написаного прокляття (коли б хоч одну літеру хтось смів би зважитися змінити, один пункт якийсь Нікейського собору від богослов'я віри або ж захотів би відняти чи додати за своїм вимислом, хай буде тому анафема!), ті й понині нерушно стоять при незмінності складу визнання віри. Чому ж з ними не погоджуєшся? А коли з ними не погоджуєшся і посмів зважитися учинити зміни у визнанні віри, чому ж брешеш, що будуєш римський костюл на нікейському визнанні віри? О небачена брехня! О замтузе розпутний! Цнотливою звеш, гадаючи, що не всі знають. Безчесна брехне! Хоч прикрасишся убором і фарбами позверх, як цнотлива, але всередині розпутна ти — всі явно про те знають. Подібно до того й римський костюл правдивий, бо не стоїть на нікейському символі! За тим першим знаком я пізнав будування правдивого римського костюлу.

Такий же знак правдивого римського костюлу ти означив, єзуїте, що вище всіх єресей, твердо, стало і згідно, стоїть римський костюл по всіх країнах, і це від того папа сам над усіма володіє і сам що хоче в усіх будує, встановлює і виправляє, править і чинить, в чому ніхто йому перечити не може, коли захоче, бо один владу над усіма має. Я на той знак праведності римського костюлу, єзуїте, так відповім: той слід не від Христа і не від апостольської науки, латинниче, ти закликав у свій костюл, щоб один над усіма володів, але явно всякому, хто має здоровий розум, що та хвороба гордої влади всюди йде від зверхнього мирського й поганського прагнення влади, достойності, світської слави й честі, вона зміцнена від лукавих піднебесних духів у твоєму неправдивому костюлі. Сам-бо Христос, найначальніший верховник, будував такий слід своїм учням: смиренномудрість, щоб не був один над усіма і два вище за всіх.

Перше. Сам усім, а не одному, ноги вмив і показав першість в останньому сам від себе по-рабському, а не по-панському.

Друге. Двом, що хотіли сидіти вище всіх, їхні посіддя скинув додолу і таке прагнення поганським мудруванням назвав і таким декретом утвердив: "Хто хоче бути більший, хай буде менший, і перший хай буде останній".

Третє. Ідучи на добровільну муку, у святості молив отця однаково за всіх, а не за одного, не казав "святи його", але "святи їх, отче святий, в ім'я твоє".

Четверте. Відходячи на небеса, в обітниці відказав усім, а не одному, бути готовими сприйняти силу святого духа, яка з неба сходить. Не сказав сприймеш", але "ви приймете силу, як дух святий злине на вас"⁴².

П'яте. В самому пришестві тієї посланої обітниці з неба не на одного, а на всіх однаково та благодать пролилася: "Всі вони, — каже про апостолів,-однодушно знаходилися вкупі". І далі: "На кожному з них по одному [язик] осів, усі ж вони сповнились духом святим"⁴³.

Шосте. Зразу після воскресіння й перемоги смерті та збурення пекла послав на свідчення цілому світу всіх однаково, а не одного, кажучи: "Тож ідіть і навчіть (а не "навчи") всі народи, хрестячи їх в ім'я отця, і сина, і святого духа, навчаючи їх зберігати все те, що я вам заповів"⁴⁴.

Сьоме. Після прийняття святого духу, бажаючи ділом виконати велене господом, апостоли розійшлися на проповідь між народи, як вівці між вовки, самі собою, не чинили поміж себе суперечок, сварок, не прагнули того єдиного начальства й заповідання, щоб один був ліпший, славніший, угодніший, чесніший, мудріший і праведніший, але всі були рівні і, за вченням

апостола Павла, один одного від ненаситної любові наділяли честю більшою своєї, і однаково всі володіли, і однаково всі старшинували, і однаково всі мудрі вони, і однаково всі вчили й наказували. "Ставши ж Петро, — каже, — із одинадцятьма (а не сам), свій голос підніс та й промовив"⁴⁵ і далі: "Як почули ж оце, вони серцем розжалобились, та й сказали Петрові та іншим апостолам (а не самому Петру): "Що ж ми маємо робити, мужі-браття"⁴⁶. І знову: коли хрестилося й прикладалося у той день три тисячі душ, то були вони, каже, хрещені в учення не Петрове, а апостолове⁴⁷. І всюди по всіх словах та вченнях, коли Петро випадково і перший говорить, каже так: відрікаюся і старшинства собі не приймаю. Навпаки, він усіх слухає, як рівний брат, і всім покоряється і не уникає прийняти від інших догану й виказ за свою недосконалість та недоліки, зносить також терпеливо найменшу догану від Павла і намагається дійти не до гордості старшинства, але швидше виправити гріхи, і чинить за те покаяння. Він-бо залишив такий слід: соборно один одного виправляти, а не одному над усіма по-поганському володіти намісникам апостольським після апостолів. Коли ж буде і в поганському начальстві і при верховній владі у Христовій церкві, але коли дійде до християнського начальства і влади порядно, збереже закони, описані в апостольських заповітах, то збереже ціло й незмінне за звичаями при таїнстві свою повинність священної влади. Так само і в християнському начальстві явний є і досконалий лад, владою духовною управляють і всяк має не відміняти й не порушувати її, а належно берегти. Соборну ж згоду, чинену за клятвою, сама духовна влада визначила — до того висновку сам дійдеш, щиролюб'язний читальнику, в канонах Нікейського собору та інших соборів і пізнаєш певну відомість про начальство і порядок священного стану.

Туди тебе відсилаю, а тепер хочу затриматися на вироках єзуїта і на розгляді його правди, а випробовувати його буду в такий спосіб. Чи через те сказав ти, єзуїте, що твій римський костьол вищий, бо один над усіма володіє? Чи через те римський костьол може називатися правдивим, бо один над усіма постановляє і керує, навчає й наказує; куди хоче один, туди всіх своєю волею справляє, і тому одному ніхто з наслідувальників ні в чому супротивитися волі не має; добре володіє один над усіма наукою та наказом зверхності і таку владу має над усіма, як сам собі бажає? Я ж бо так вважаю чи вірую, що то є найголовніша з усіх єресей нечиста єресь, що один, будши рівний усім калом, прахом і тлінністю, кров'ю і тілом, народженням і смертю, гріхом і падінням, над усіх видерся і сам себе обоготворив і узаконив, щоб шанували його, як ідола, а всіх інших під свою неволю й послушенство силою забрав і усім наказує. Тільки той існує один, він усіх покоровив та поневолив, але не покорою Христовою та хрестоношенням і не терпінням, — чи ж може бути більша єресь од цієї єресі і несталість од такої несталості, якою бідний римський костьол страждає, розсуди добре, читальнику, придивися добре до того глибокого падіння римського костьолу, який вівки не може устати й воздвигнутися від того гордісного і владолюбного падіння. А чому? Тому, що той догідний, обоготворений і задоволений не хоче смиритися від тієї влади й начальства в Христову подобу. А де ж бо вони мають, латинники, учення і смирення Христове в твоєму правдивому костьолі й місці? "Хто великим із вас, — каже, — хоче бути, хай буде слугою він вам, а хто з вас перший бути бажає — нехай буде він вам за раба. Так само й син людський прийшов не на те, щоб служили йому, а щоб послужити і душу свою дати на викуп за багатьох"⁴⁸. А коли намісник Христовий і наслідник Петровий один тільки чесний папа, то чому ламає весь порядок, з'явлений від Христа і Петра? Вони ж бо не самі були, але мали друзів і братію. Христос сказав: "Ви друзі і брати мої"⁴⁹. А Петро теж у своєму Другому соборному посланні навчає й наказує, щоб слухали Павла, признаючи йому більший розум в духовному даруванні премудрості, аніж у нього був. Він казав: "Як і улюблений брат наш Павло написав був до вас за даною йому мудрістю, як і по всіх посланнях, що в них говорить він про це. У них є дещо тяжко зрозуміле, що неуки та незміцнені перекручують, як і інші писання, на власну загибель свою"⁵⁰. Чи не бачиш Петра, латинниче, що не приписує собі єдиного начальства, але брата свого велить і радить слухати ліпше за себе, а ті не хочуть мати друзів та братів для пришвидшення всесвітнього спасіння, а тільки одного

папу. Чи не бачиш, що той слід правдивої Христової церкви — смирення та духовну убогість — латинники втратили, хвалячи радість, владолюбство, могутність і мирську славу. А коли не по Христовому й Петровому заповіту сидиш у Христовій церкві, володієш, учиш і караєш своїх послідовників, то маєш, римський костюле, зватися брехливий, а не правдивий. Що ж то за чудо, що твої латинники виказують згоду по всіх країнах, коли правди дошукуватись і сповідати не сміють. А це через те, що бояться того одного страху і того одного наказу, визнають його за доброго без швидкого розмислу, і, як у земного бога, вірять, і хвалять. Але повідай тут, єзуїте, в чому згодні твої латинські народи: чи в Христових заповідях, в добротворенні та в євангельській науці чи тільки у визнанні папських рішень? Чи не явно всьому світу, що твої латинники мають згоду тільки у віруванні в папську голову й насильство, а в плодоносності християнства від усіх народів латинський рід розпутніший, несталіший і пихатіший! Чи те згодою звеш у латинському роді, єзуїте, що папу вважають головним у цілому світі і під те начальне ім'я таємно всіх підбивають? Це ж бо згода поганська, єзуїте, а не християнська! Хай будуть у любові, вірі, сподіванні на живого бога серцем і душею єдині, по чому пізнаються вірні, як пишеться в "Діях апостольських", де віститься: "А люди, що увірували, мали серце одне і одну душу і жаден із них не вважав, що з маєтку свого своє, але в них усе спільним було"⁵¹. Чи ж смієш більше твердити, єзуїте, що правдивий костюл римський вищий усіх єресей, незмінний і нерушний, коли що година, то новина, що рік, то відміна, що вигадка, то правдешній наслідок від того одного — всюди в послушенстві, ніби щось вічне розсвітається, а замість уставу спасенного — вигадані слова з незаперечною забороною дотримуватися його і берегти. Коли ж нерушну, правдиву віру знищив, то й тоді римський костюл нерушно правдивий? А чим же нерушно правдивий римський костюл? А чому нерушно правдиві сакраменти поламав? А коли костюл римський нерушно правдивий, навіщо і в правдивому календарі учинив відміну? А коли римський костюл нерушно правдивий, то чому наругу вчинив над усіма правдивими уставами, законами й установами, над славослов'ям, похвалами, молитвами, піснями, складеними працею від святого духа богоносними отцями і перетворив хвалу божу в осмішливу машкарську й комедійну гру? Бачиш, боголюбний читальнику, що від того знаку лишається, за яким єзуїт велить пізнавати правдивий римський костюл, як непорушний, незмінний і як вище всіх єресей стоїть. Неправдивий римський костюл — ось що виходить наяву і то через те, що вічно змінюється в єресі.

Придивися добре, що і в тому знаку, яким похвалився, Скарга збрехав.

Знов же і той знак неправдивий костюл римський залучає, єзуїте, що Христос сказав Петру: "Я кажу тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою, і сили адові не переможуть її", а потім через те, що Петро в Римі вбитий, каже, став римський престол правдивий. З того подивуйся до кінця цій жидівській сліпоті латинського роду, улюблений читальнику, як латина буває в мирській та поганській премудрості, що ніяк не може взяти й умістити божого духовного розуму для пізнання істини. Але спитав би тебе, прегордий богослове чи марнослове латинський: чому ти похваляєшся Петром? Який маєш із ним жереб? Чи ж бо ти його учень? Коли ти його учень, покажи, як наслідуєш йому, покажи мені плоди його, покажи мені в своєму костюлі Петрову правду і віру, любов, убогство, муку, хрест і смерть. Воістину, Петро таки вмер! А ти нині, латинннку, істину женеш і з Петровими вбивцями намагаєшся вбити тих, хто істинно носить Петрове ім'я, і вбиваєш, і стараєшся про те всім промислом душевним та тілесним, і короля до того приводиш, щоб був тираном супроти істини, як Нерон учинив супроти Петра⁵². І ще, вбивши, не велиш і плакати!

"Терпите за добрі вчинки, то це вгодно богові. Бо на це ви покликані. Бо й Христос постраждав за нас і залишив нам приклад, щоб пішли ми слідами його. Не вчинив він гріха і не знайшлося в устах його підступу. Коли був лихословлений, він не лихословив взаємно, а коли він страждав, не погрожував, але [все] передав тому, хто судить справедливо. Він тілом своїм сам підніс

гріхи наші на дерево, щоб ми вмерли для гріхів та для праведності жили"⁵³ та інше. І далі: "Коли тілом Христос постраждав за нас, то озбройтеся й ви тією самою думкою"⁵⁴ та інше. І знову: "Коли і вас ганьблять за Христове ім'я, то ви блаженні, бо на вас спочиває дух слави й дух божий. Ніхто з вас хай не страждає, як душолюб, або злодій, або злочинець, або ворохобник, а коли — як християнин, то нехай не соромиться він, але хай прославляє бога за те. Бо час уже суд розпочати від божого дому, а коли він почнеться перше з нас, то який кінець тих, хто протриває божому євангелію? А коли праведний ледве спасеться, то безбожний та грішний де зможе з'явитися"⁵⁵ та інше. Більше в Другому посланні: "Насамперед знайте оце, що в останні дні прийдуть із насмішниками глузії, що ходитимуть за своїми пожадливостями, та й скажуть: "Де обітниця його приходу? Бо від того часу, як позасинали наші батьки, усе залишається так від початку творіння". Бо сховане від тих, хто хоче цього, що небо було на початку, а земля із води та водою складена словом божим, тому тодішній світ, водою потоплений, згинув. А теперішні небо й земля заховані тим самим словом, і зберігаються для вогню на день суду й загибелі безбожних людей. Нехай же одне це не буде заховане від вас, улюблені, що в господа один день — немов тисяча років, а тисяча років — немов один день! Не бариться господь із обітницею, як деякі вважають це барінням, але вам довготерпить, бо не хоче, щоб хто загинув, але щоб усі навернулися до каяття. День же господній прибуде, як злодій уночі, коли з гуркотом небо мине, а стихії розпечені ринуть, а земля та діла, що на ній, погорять. А коли все оце поруйнується, то якими мусите бути в святому житті та в побожності ви, що чекаєте й прагнете скорого приходу божого дня, в яким небо, палючися, зникне, а розпалені стихії розтопляться. Але за його обітницею ми дожидаємо неба нового й нової землі, що правда на них пробуває"⁵⁶ та інше.

Придивися добре, римський богослове, до першого образу, до учня й науки: то мандрівник, і нас він зве мандрівниками, і вчить зненавидіти світ, і тікати від пожадливістей тілесних, котрі воюють на душу, а ти супротивний Петровому вченню, проти самого Петра борешся, супротивно дієш, учиш і наказуєш, а сам себе любиш і з папою за владою поганською гонишся, щоб не мандрівником бути, а вічним паном, дідичем, тут на землі всесвітньою головою і одним над усіма прагнеш бути, всією силою душі й думки чиниш, трудишся, день і ніч промишляєш про те, щоб вовіки з роду в рід не погасла в латинському роді пожадливість папи та його гордість, однак божа істинна хвала на землі не збідніє, хоч і папина безчесна слава лишиться неприменшена, подвиг у віці цьому приходить і всі письма це провіщають, і бенкетуєш! Чи не той правдивий римський костьол, єзуїте, що Петра проганяє, правду Павлову з Петровою, коли вигадує брехню супроти істинного Петрового вчення, християнський люд зваблює і нападає й гарними фарбами замість правди зверху прикрашає, а всередині, дихаючи отрутою смертельної неправди, нагло вбивав і притягає в поганське невір'я, відштовхуючи від живого бога правовірних, та й відсилає на вічну муку. Бачиш, боголюбний читальнику, що римський костьол є несправедливий за тим знаком, коли Петра похвалено було: "І кажу я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую я церкву свою, і сили адові не переможуть її". І буде так вовіки, коли до Христової покори не повернеться. Знаю, що сказав Христос Петру, а не нинішньому світолюбцеві-папі; знаю, що "на скелі оцій побудую я церкву", а не в Римі; знаю, що "сили адові не переможуть", але східних, які Петрову науку вміщають, бо це східні — мандрівники в цьому житті, а не дідичі; це вони зберігають наказ Петра, відгрібаючись од плотських похотей, котрі воюють на душу; це вони наслідують духовній Петровій владі: не показують себе старшими над підлеглими, гордішими, вищими, ліпшими, славнішими і головнішими, але ще перед ними смиряються, мов дітям ненавченим подаючи приклад, — Христове повеління: "Хто великим з вас хоче бути, хай буде слугою від вас, а хто з вас бути першим бажає — нехай буде він вам за раба" виконують; це їхній воістину є Петро, а не римський; це їхня істинна віра Петрового фундаменту, а не римська; це їх ото ворота адові не переможуть, а не римську віру; це вони страждають од різноманітних бід, гоніння, пригнічення, муки, вбивства; це їхню віру князь цього світу адовими воротами не може захопити і звитяжити в затвор своєї зваби, а латинський

рід давно вже зі своїм костьолом адовими ворітьми зачинений і на погибель вічну запечатаний ще відтоді, коли відвернувся від східної віри та Христової покори, поклонився князю віку цього і схотів у цьому житті бути славним, мудрим і гордим. А коли хто жорстокосердий і не вірить моїй мові, сам пересвідчиться й побачить їхній латинський костьол у цій неправді, бо неправда в ньому і над ним царює, — і повірять! Про той Петрів знак сказано досить.

Ще й те за знак правдивості римського костьола приводить єзуїт, що розмножився й поширився він по цілому світі. Тим знаком уже не проти Петра боротьбу проголосив, єзуїте, але супроти самого Христа. Сам Христос, творець на небі й землі, сказав: "Молимо, щоб були ми з малих; бідне-бо є блага" і "не лякайся, черідко мала, бо сподобалося отцю вашому дати вам царство небесне" і "увіходьте тісними ворітьми, бо просторі ворота й широка дорога веде до погибелі, — і нею багато хто ходить". Казав бог і свідчать його учні та апостоли, що в останні часи те головне добродійство — любов — вичерпається, благочестива віра обідніє, істинна правда зменшиться, злоба ж і неправда всіх опанує і гору візьме, і все це повинно збутися. А єзуїт уже й на самого бога Христа брехню кладе і тому велить свій римський костьол визнавати за правдивий, бо поширився він і примножився. Але знову повідаю тобі, єзуїте, в чому твій римський костьол поширився по всьому світі й примножився? Може, скажеш: у істині, в благочесті, в покорі за Христовим образом та подобою? Чи не явно цілому світу, що твій римський костьол поширився й примножився в поганській неправді, гордості, владі, славі, багатстві й любові до цього світу? Що ж за чудо від примноження та розширення твого костьолу, коли цей вік теперішній возлюбили, коли всі просторим та широким гостинцем воліють мандрувати у вічну погибель, коли всі тут, на землі, воліють мешкати з неправдою і мирською розкішшю! Не треба чудуватися такому латинському поширенню по цілому світі, бо ж вони служать князю цього світу, котрий своїх вінчає у цьому житті славою, честю, багатством та достойністю! І від того самого знаку, боголюбивий читальнику, по тому, як Христос і апостоли про останні часи говорили, можеш пізнати неправдивий римський костьол — що всі охоче до нього біжать, усі до нього квапляться, усі його люблять, усі собі ним смакують. Той-таки знак хай увірить тебе, улюблений читальнику, що римський костьол є неправдивий; "бідне-бо є блага" їх знаходить і виявляє, де перебуває добро. Про той знак досить.

Ще той знак приносить єзуїт для пізнання правдивого римського костьола, коли каже, що всі єретицькі віри згасли й причаїлися і змінилися у розумінні себе самих, тільки віра костьола римського стоїть на фундаменті апостольського визнання віддавна й досі незмінно й міцно. Придивися до того останнього слова і його знаку, улюблений читальнику, — костьол свій римський хоче показати правдивим, але й тут глибоко бреше й не хоче озирнутися на страх божий ані на майбутнє позорище та викриття суду. Добре сказав ти, єзуїте, признаю тобі, що єретицькі віри змішуються, змінюються і зникають. А чому забув правдиву віру правдивої східної церкви?

Бо не віра римського костьолу, а східна ні в чому не змінена, непорушена, чиста, від самого камінного фундаменту, Христового каменю, Петрового сповідання, фундована з іншими апостолами, й досі, як дерево при воді, квітнучи в бідах світу цього, стоїть непорушне і ні в чому не має відміни в цілості терпіння. І шторми, і хвилі, що котяться, як піна від каменю, відбиваються і зникають, а віра східної церкви не приймає фальшивих ран у своїй твердості істинного мудрування. Чому ж, латинниче, побачивши матір свою — східну церкву, тільки римський костьол згадуєш, а східною гордуєш? — запитую я тебе. Чи не від тієї матері виховався світлом благовір'я римський костьол? Коли кажеш, що не від східної церкви римський костьол народився й виховався, то ти, латинниче, в своєму римському костьолі байструєш і не доброго ложа син. А коли признаєш, що східна церква — матір, то чому той материн син з костьолом римським від своєї матері, східної церкви, старшим себе ставить? Чи

не явна то неправда? Чи не природу вчиш? Адже старша мати від дітей — спершу мати, а потім дитина! Так і тут: спершу заснована благовірним у Христі східна церква, потім вона сина — римський костюл породила. Та ж бо східна церква, мати наша, й досі здорова і красна, тісним шляхом ідучи, у спасенних збільшується, а латинський костюл, матір'ю своєю погордувавши і відірвавшись од материного спасительного промислу, захворів хворобою премудрості цього віку і у вічну погибель тягне з собою своїх послідовників — велике число народів. Тому-то явно збрехав, єзуїте, що тільки римського костюла віра стоїть, а інші віри розтанули й до кінця прийшли. А те ж усьому світу явно, що східна церква стоїть без фальшу і будь-якої зміни ціла й непорушна на своєму фундаменті, заснованому самим Христом. Признаю тобі те, єзуїте, що і римського костюла так звана віра стоїть, але показав тобі, що вона по-фальшована і ще більше від інших еретиків збовтана, що під нею і трохи нема фундаменту істинної міцності, тільки сама єретична неправда. Та ж бо зваба від розумних скоро може відступитися — пізнають її, хоч і не мають [сану] священництва; а твоя неправда й латинська ересь, єзуїте, цілий світ оповістила, звабила і затигла у свою погібельну вівчарню римського послушенства. І хоч називаєшся ти, латинниче, вірним і зверху покрився брехливим визнанням Нікейського собору і священничим насліддям, але під цим плащем бачать тебе світолюбці й погібельні сини цього віку, і всі тобі поклонилися, найславніший, наймудріший й найбагатший папо, голово римського костюла, всі до тебе прибігли, всі прагнуть насититися твоєї розкоші світу цього мізерного. Признаю тобі, єзуїте, що римський костюл стоїть і по сьогодні, але знай і те, що римський костюл можна назвати з-поміж усіх ересей найхитрішим, найлукавішим, найбеззаконнішим і найнеправеднішим. Не согришіть ніхто, коли так думатиме про римський костюл, як я звістив. Нітрохи не бійся, улюблений брате і розумний читальнику, кажу тобі апостольську істину, а не брехню й речі мирські, бо хочу з'явитися на всесвітнє позорище Христового суду і сповідатися.

Тут закінчилися знаки розділу третього, за якими можна пізнати правдивість римського костюла, з'явлені Скаргою. А на інші розділи, що їх ряд Скарга відшукав, взявши і привівши всіх у послух римського костюла і під владу того єдиного керманича: і про похвалу римської столиці. І про відступлення від грецької до римської згоди не пишу — все це байки, неправда й мудрування мирського духу. Те ліпше можеш розсудити, що не про царство вічне Христове те все в книжку Скарга зліпив, а про царство земне і про поганську римську столицю, дбаючи всім промислом через премудрість мирського духу про таке: як за поган римська столиця була перша, так і нині, споганившись у християнстві, бо предок мав над усіма старшинство і зверхність. Тому забавлятися порожніми й непотрібними пересварками не хочу. Добре нам і те знати, улюблений читальнику, що ту книгу засновано на неправдивому фундаменті і почала вона творитися в своєму підґрунті неправдивою матерією. Будь добре упевнений, що й до кінця того писання правди аж ніяк не почувеш, тільки розпутну і безсовісну брехню римської курви, про котру, коли б захотів оголити з голови до ніг і викрити по порядку, не одну таку книжку, як Скаржина, але й десять міг би скласти — не пішло б це на жодну користь для будування, а на більшу зваду й ворожнечу, бо все в них неправда. Отож з огляду на неправдивий дух його мудрувань тут кінчаю.

А що поминаю перших святих пап, чудотворців та мучеників, котрі були в Римі, і ними латинський байкомовця Скарга хоче собі учинити похвалу, то хай знають латинські мудреці, що ті були не такої віри, як теперішні папи, але східної, і через те страждали і благодать чудотворна в них діяла, аж доки зі східними єдині були; тоді й мученики поміж пап знаходилися, а того самодержавного начальства не було й чути; а римські папи зі східними патріархами жили, як брати рідні й однодумні, а коли від східних відступили, коли знайшовся в Римі той один, голова всесвітня і костюлу римського старший, тоді й мученики і чудотворства поміж пап загинули, а духовна благодать відлетіла.

ПРИМІТКИ

Є думка, що І. Вишенський, підготувавши перше зібрання своїх послань — "Книжку" (в десяти розділах), близько 1609 р. послав на Україну другий комплекс писань, до якого ввійшли твори, що їх ми подаємо під назвою "Послання". Прямих доказів цього немає — усі твори об'єднує тільки те, що, як і писання "Книжки", їх витримано, в основному, у формі "послань", тобто публіцистичних творів, адресованих чи якійсь особі, чи землякам-одновірцям. Однак послання об'єднувалися в єдине ціле переписувачами творів І. Вишенського, отже, складають другу "Книжку" полеміста самі по собі.

КОРОТКОСЛІВНА ВІДПОВІДЬ ФЕОДУЛА

Твір написано з приводу книги П. Скарги "Про урядження та єдність божої церкви під одним пастирем і про грецьке та руське від тієї єдності відступництво", яка вийшла польською мовою в Кракові, 1590 р. (друге видання). Датується твір не раніше 1599 — не пізніше весни 1601 р., коли помер патріарх Мелетій, який послав книгу П. Скарги І. Вишенському. Посланець єпископа Г. Балабана ієродиякон Ісакій прибув до Мелетія з книгою Скарги незадовго до смерті патріарха.

-
1. Феодул — псевдонім І. Вишенського, буквально значить: раб божий
 2. Євангеліє від Матвія, V, 37.
 3. Послання Павла до ефесян, IV, 14-15.
 4. ... книжки, які видав був сімнадцять років тому... — Перше видання книги П. Скарги звалось "Про єдність церкви божої під одним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступництво з пересторогою і нагадуванням до народів руських, які стоять при греках" і вийшло у Вільно 1577 р. Друге видання не було буквальним повторенням першого, в ньому багато виправлень та доповнень. Між виходом книжок минуло не сімнадцять, а тринадцять років.
 5. Євангеліє від Іоанна, XVII, 11.
 6. Єпіфаній Кіпрський (310 чи 332-403) — аскет, християнський проповідник, єпископ Саламіна (Кіпр), автор ряду творів проти єресей, виступав проти Орігена, твори якого вважав джерелом єресей.
 7. Ориген-єретик (Оріген, бл. 185-254) — християнський богослов і філософ; мав багато прихильників і ворогів, серед останніх особливо нетерпимі — Теофіл Александрійський та Єпіфаній Кіпрський. У 543 р. на Константинопольському соборі Орігена засудили як єретика і піддали анафемі, однак його ідеї широко засвоювалися пізнішими богословами та філософами.
 8. Євангеліє від Луки, XII, 32.
 9. Переказ євангельського тексту (від Матвія, VII, 6).
 10. Послання Павла до Тита, III, 9.
 11. Перше послання Павла до коринфян, XI, 16.
 12. Послання Павла до Тита, III, 10-11.

13. Перше послання Павла до корінфян, IV, 20.
14. Євангеліє від Матвія, VII, 16.
15. Євангеліє від Матвія, VII, 21.
16. Євангеліє від Матвія, XII, 34.
17. Євангеліє від Іоанна, XV, 17-20.
18. Євангеліє від Іоанна, XVI, 2.
19. Псалтир, VII, 16.
20. Перше послання Павла до Тимофія, V, 6.
21. Псалтир, XXXIII, 22.
22. Євангеліє від Матвія, X, 28.
23. Переказ слів із Першого послання Павла до корінфян, VI, 9.
24. Псалтир, CXXXII, 1.
25. Дамаскін Іоанн (бл. 673 чи 676 — бл. 777) — християнський богослов, філософ. Був поетом-гімнологом.
26. Три отроки єрусалимського полону — образний вислів на означення мужніх, непохитних духом людей. Ідеться про Ананію, Мисаїла та Азарія, які, за біблійною легендою, не захотіли поклонитися золотому ідолу царя Навуходоносора, за що їх було кинуте у вогонь, але юнаки вийшли з нього неопалімі (Книга пророка Даниїла, III, 12-30).
27. Послання Павла до ефесян, VI, 10-17.
28. Неточна цитата з Євангелія від Іоанна, XIII, 16.
29. Євангеліє від Іоанна, XVI, 1-3.
30. Друге послання Павла до Тимофія, III, 12-13.
31. Євангеліє від Матвія, VII, 13-14.
32. Євангеліє від Матвія, X, 22.
33. Євангеліє від Марка, X, 21.
34. Євангеліє від Іоанна, XII, 25.
35. Переказ євангельського тексту (від Луки, XIV, 26).
36. Перше послання Павла до корінфян, I, 17-31.
37. Перше послання Павла до корінфян, III, 18-19.
38. Євангеліє від Матвія, V, 3-12.

39. Переказ євангельського тексту (від Матвія, XX, 26-27).
40. Євангеліє від Матвія, XXVII, 11.
41. Див. прим. 114 і 142 до "Книжки", "Зачіпка" — 30, 31.
42. Дії апостолів, I, 8.
43. Дії апостолів, II, I, 3-4.
44. Євангеліє від Матвія, XXVIII; 19-20.
45. Дії апостолів, II, 14.
46. Дії апостолів, II, 37.
47. Переказ євангельського тексту (Дії апостолів, II. 41-42).
48. Євангеліє від Матвія, XX, 26-28.
49. Неточна цитата з Євангелія від Іоанна, XV, 14.
50. Друге соборне послання Петра, III, 15-16.
51. Дії апостолів, IV, 32.
52. Нерон Клавдій Тіберій (37-68) — римський імператор. За його правління було страчено Петра (див. прим. 157 до "Книжки").
53. Перше соборне послання Петра, II, 20-24.
54. Перше соборне послання Петра, IV, 1.
55. Перше соборне послання Петра, IV, 14-18.
56. Друге соборне послання Петра, III, 3-13.

Джерело: *Вишенський І.* Твори / З книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. — К.: Дніпро, 1986. — 247 с.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/vyshenskyi_ivan/korotkoslivna_vidpovid_feodula